

Csepeli György: A hatalom elviselhetetlen könnyűsége¹

Az élet parancsa

A modern fizika szerint a világ szerkezete alapjaiban egyszerre determinisztikus és kaotikus. Az ember látszólag messze jutott a kvantumfizika által leírt állapottól, de léte nem szabadulhat a természet szabályainak szorításából. A földi élet regényének utolsó fejezete hőseként az ember is a determináció és a káosz mezsgyéjén tévelyeg, mint a legapróbb elektron.

Az élet parancsa a fennmaradás és az átörökítés. Ez a parancs csak akkor teljesíthető, ha az élet élni akar, s a múltó idő urává válva átörökíti a jelent a jövőbe, az utána következő nemzedék tagjaiba. Az ember abban más, hogy utódaiban nemcsak a természetileg adott lényét meghatározó géneket, hanem a világát meghatározó nyelve és kultúrája által adott mémeket is átörökíti.
(Szahtmáry, Smith, 2012)

Az ember ezt a feladatot csak akkor hajthatja végre, ha nincs egyedül. Mióta a "homo sapiens" a Földre lépett, csoportokban élt, melyek a fennmaradás és a reprodukció színterei voltak. Bármilyen kislétszámúak is voltak a csoportok kezdetben, csak akkor maradhettek fenn, ha tagjaik a szüntelen fenyegető és közelítő káosszal szemben együtt maradtak, egymást segítették, egymással kooperáltak és együtt védekeztek a rájuk törő más csoportokkal szemben. A fennmaradás és a túlélés közös gyakorlatai csak akkor voltak lehetségesek, ha voltak, akik döntöttek, szerveztek, irányítottak, utat szabtak, jutalmaztak és büntettek.

A modern társadalomelmélet a fennmaradás és a túlélés közös gyakorlatának szükségéből származó funkciók együttesét nevezi hatalomnak. A hatalom a társadalom üres helye. A hatalom megszerzése és megtartása a politika.

A hatalom a közösségi társadalomban

A közösségi társadalmakban a hatalom része volt az együttes élet együttesét a vérségi kapcsolatok mentén szervezett egésznek, mely az osztatlan, férfiak által működtetett közösségi ellenőrzés terében védte meg önmagát kifelé és befelé egyaránt. Aki képességei okán hatalomhoz jutott, annak lehetőségei korlátozottak voltak, s amint a fenyegető helyzet elmúlt, visszaállt az egyenlőség rendje (Clusters, 2015).

A társadalmi funkciók differenciálódásával a vérségi kapcsolatok társadalomszervező ereje meggyengült, s előtérbe került a különböző társadalmi funkciók ellátásához szükséges pozíciók megszerzése érdekében folytatott harc. A vérségi kapcsolatokon alapuló közvetlen és a vérségi kapcsolatoktól független közvetett társadalmi szerveződés váltása során megjelent a hatalom gyakorlásának sajátos terepe, az állam. A váltás mélységét nagyszerűen mutatja Szophoklész Oidipusz királyról írott tragédiája, melynek hőse úgy szerzi meg a királyságot, hogy előtte megöli apját, s feleségül veszi saját anyját, miközben fogalma sincs arról, hogy mit tett és tesz. Rákényszerülve az igazság kiderítésére, önmaga felett mond ítéletet. Megvakítja magát, és elhagyja a város, ahol uralkodott (Hofstatter, P, 1969)

A király Oidipusz távozása folytán üresen hagyott helye azóta is az állam által létrehozott politikai tér központja. Akié ez a hely, azé a hatalom.

Rend és káosz

A hatalom határhelyzet, ahol véget ér a rend, és kezdődik a káosz. Különleges hely, amelyen túl a Semmi van. A Semmit fenyegető közlésbe hozza az erőszak legitim (jogszerű, elfogadott) alkalmazásának lehetősége, melyben Max Weber a hatalom lényegét látja. Az élet elvétele, erőszakos korlátozása isteni jog, melyet ember gyakorol. A legitim erőszak gyakorlásának lehetősége létrehozza a fenyegetettek és a kedvezményezettek köreit, akik képében Carl Schmitt a politikai mező két nagy pólusát, az ellenségeket és a barátokat látta. Az ellenségek és a barátok pólusai állandók, de hogy éppen kik minősülnek barátnak és kik

¹ A Történelemtanárok (28.) Országos Konferenciáján *A hatalom elviselhetetlen könnyűsége* címen elhangzott előadás írásos változata.

ellenségnek, az meghatározás függvénye, mely sosem végleges. A politikai mezőt az érzések, a szenvedély, a hit, az akarat telíti feszültséggel és izgalommal (Makkai, 1943).

A politika harc, mely soha, egy pillanatra sem szűnik meg. Clausewitz mélyreható állítása szerint a háború a politika folytatása más eszközökkel. Carl Schmitt „politikai” fogalmába belegendolva, azt mondhatjuk, hogy a politika viszont a háború folytatása más eszközökkel. A frontok sosem tartósak, a barátok és az ellenségek táborai újra meg újra szerveződnek, s aki barát volt, abból egy szemvillanás alatt ellenség válhat, az ellenség pedig barát lesz.

A politikai cselekvés

Ebben a mezőben kell cselekednie a hatalom birtokosának, aki akkor is cselekszik, ha nem tesz semmit. A politikai cselekvés lényege a *döntés*, mely mindenekelőtt arról szól, hogy megmaradjon-e a rend, vagy jöjjön inkább a Semmi. Carl Schmitt politikai teológiáját a hatalom szuverenitására alapozza, amely azt jelenti, hogy a társadalom rendjét egyedül a szuverén hatalom birtokosa függesztheti fel, ő az, aki elrendelheti a renden túli, rendkívüli állapotot, ahol nincs más erő, mint a nyers, korlátlan akarat. A politikai cselekvés mozgató ereje az akarat, mely a rendben is eleven, de ott a jog, a szokás, a konvenció kordában tartja. A szuverén hatalom birtokosa a rend őre, miközben rajta múlik, hogy a rend állapotát a rendkívüli állapottal cserélje fel. Ez a lehetőség, akár az erőszak joga, melyről Weber beszél, isteni színbe vonja a hatalom helyét, melyet a teremtő és a semmítő akarat tesz egyszerre vonzóvá és taszítóvá. A politikai cselekvő akkor jár el jól, ha a hely adta lehetőséget tudatosan használja. Ha nem ezt teszi, akkor sodródik, s eltűnik. Balzac találóan mondja, hogy a politikai cselekvés ideje a perc. A valóság és a lehetőség közötti útra nem lehet sem előbb, sem később lépni, csak a jelenben, amikor a siker feltételei feltűnnek. Lenin, a gyakorlati politika mestere, azt mondta, hogy a “konkrét helyzet, konkrét elemzése” révén lesz a mindenkori perc a cselekvés ideje. Bismarck elvontabban fogalmazott, de ugyanerre utalt, amikor a politikát a “lehetőségek tudományaként” (“Die Lehre der Möglichkeiten”) jellemezte.

Carl Schmitt helyesen látja, hogy a mindenkori jelenben cselekedve a hatalom gyakorlója, a politikus képes a létet a nemléthez, s a nemléteket a létbe vonni. Ezt csak akkor teheti, ha vannak követői, Schmitt kifejezésével élve barátai, akikre számíthat, akik hűek hozzá, akik megvédik az ellenfelektől, akik tagadják, amit a politikus állít, mást akarnak, mint ő.

A döntés a mindenkori perc kényszerében nem könnyű dolog. Herbert Simon a rosszul strukturált problémák melegágyának nevezi azt a helyzetet, melyben csak a múltbeli feltételek ismertek, a jelen körülmények állandóan változnak, s emiatt ismeretük csak részleges lehet, nem is beszélve a jövőbeli körülményekről, melyek teljességgel előreláthatatlanok (Simon, 1982). Ilyen helyzetben a legkívánatosabb és egyben legvalószínűbb alternatíva még csak fel sem sejlik. Helyette jön a vak remény, mely a kívánatosság, ámde valószínűtlen alternatívát részesíti előnyben a nem kívánatos, de valószínű alternatívákkal szemben. Előre aligha megmondható, hogy a döntés által elindított folyamatnak siker vagy kudarc lesz a vége. Ha a vállalkozás balul üt ki, a végén a rossz és a még rosszabb közötti választás lehetősége marad. A siker viszont mindent igazol.

A rosszul strukturált problémák gazdag tárházából I. Ferenc József 1914. július 28 -án Ischlben kiadott kiáltványát idézzük, mellyel bejelentette népeinek, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia hadat üzen Szerbiának.

“Leghőbb vágyam az volt, hogy az Isten kegyelméből még hátralevő éveimet a béke műveinek szentelhessem és népeimet a háború áldozataitól és terheitől megóvhassam.

A gondviselés máshogy határozott.

Egy gyűlölettel teli ellenség üzelmei kényszerítettek, hogy a béke hosszú esztendei után kardot ragadjak monarkiám becsületének védelmére, tekintélyének és hatalmi állásának megóvására és terü-

leti épségének biztosítására. A szerb királyság, amelyet állami létének első kezdetétől fogva egészen a legújabb időkig úgy elődeim, mint Én is támogatásban és segítségben részesítettünk, gyorsan felejtő hálátlansággal már évekkel ezelőtt az Ausztria-Magyarország elleni ellenségeskedés útjára lépett.

Az a rendelkezésem, amellyel Boszniában és Hercegovinában teljesített három évtizedes áldásos békemunka után ezekre az országokra kiterjesztettem uralkodói jogaimat, Szerbiában a féktelen szenvedély és elkeseredett gyűlölet kitöréseivel fogadott, holott ez ország jogait semmi tekintetben nem sértette. Kormányom ekkor az erősebbnek szép jogával élve, a végletekig vitte elnézését és engedékenységet, csak csapatainak a békelétszámra leszállítását és azt az ígéretet kívánta Szerbiától, hogy a jövőben a béke és a barátság útján fog járni.

Amidőn két évvel ezelőtt a török birodalommal állt harcban Szerbia, kormányom ugyancsak a mérséklet szellemétől vezettetve, a monarkia legfontosabb életfeltételeinek megóvására szorítkozott. Első sorban ennek a magatartásnak köszönhető Szerbia a háború céljának elérését.

Nem teljesült az a reménység, hogy a szerb királyság méltányolni fogja kormányomnak hosszú tűrés és békeszeretetét és be fogja szavát váltani.

Mindig magasabb hullámokat vett az Ellenem és Házam ellen érzett gyűlölet. Mindig leplezetlenebbül lép előtérbe az a törekvés, amely Ausztria-Magyarországgal elválaszthatatlanul egybetartozó területek elszakítására irányul.

A határon bűnös áramlat csap át, amely a monarkia délkeleti részén az állami rend alapjainak megingatására, a népek, amelyről olyan atyai szeretettel gondoskodom, az uralkodóház és a haza iránti hűségtől való eltántorítására és a felnövekvő ifjúság félrevezetésére s az örület és a hazaárulás bűnös tetteire való felizgatására irányul. Gyilkos merényleteknek egész sorozata s egy tervszerűen szőtt és keresztülvitt összeesküvés, amelynek borzasztó sikere szíven talált Engemet és hű népeimet: íme, ezek messzelátható véres nyomai a Szerbiából munkába vett és vezetett titkos üzemeknek.

Ezt a tűrhetetlen aknamunkát meg kell állítani, Szerbia ezen folytonos kihívásainak véget kell vetni, ha sértetlenül fenn akarjuk tartani monarkiám méltóságát és becsületét, ha a folytonos megrázkód-tatásoktól meg akarjuk óvni annak állami, gazdasági és katonai fejlődését.

Hiába tett kormányom még egy utolsó kísérletet, hogy békés eszközökkel érje el ezt a célt s komoly figyelmeztetéssel megfordulásra bírja Szerbiát.

Szerbia visszautasította kormányomnak mérsékelt és igazságos kívánságait és megtagadta azon kötelességének teljesítését, amelyek népek és államok békés együttélésének természetes és szükséges alapjai.

Fegyveres erővel kell tehát államaim számára a belső nyugalom és az állandó külső béke nélkülözhetetlen biztosítékait megszerezniem.

Ebben a komoly órában tudatában vagyok elhatározásom egész horderejének s a Mindenható előtti felelősségének.

Mindent megfontoltam és meggondoltam.

Nyugodt lelkiismerettel lépek a kötelesség útjára.

Bízom népeimben, akik minden viharban híven és egyesülten sereglettek mindig trónom köré s hazájuk becsületéért, nagyságáért és hatalmáért a legsúlyosabb áldozatokra is mindig készen állottak.

Bízom Ausztria-Magyarországnak önfeláldozó lelkesültséggel telt vitéz hadseregében.

És bízom a Mindenhatóban, hogy fegyvereimnek adja a győzelmet.”

A császár és király alattvalói megnyugtatóására kijelenti, hogy “Mindent megfontoltam és meggondoltam”, de ha ő talán nem is, de a kiáltványt ugyancsak aláíró gróf Tisza István m. kir. miniszterelnök nagyon is tudhatta, hogy az állítás nem igaz, hiszen a háborúba való belépés előreláthatatlan jövőbeli körülményei nem lehetnek megfontolás és meggondolás tárgyai. A hadbalépés következménye a szándék diametriális ellentéte lett. Utóbb kiderült, hogy a Szerbia ellen indított háború villámgyorsan világháborúvá szélesedett, mely az Osztrák-Magyar Monarchia vereségével majd megsemmisülésével végződött.

A hatalom titkai

A hely, melyet a hatalom birtokosa betölt, jón és rosszon túl van, az igazság hozzáférhetetlen. A cselekvő axiológiai és episztemológiai vákuumban kénytelen dönten, miközben azt színleli, hogy tudja mi a Jó és mi a Rossz, mi az Igaz és mi a Hamis. Machiavelli tanácsa, hogy a Fejedelem soha egy pillanatra se árulja el titkát, ne ismerje be hogy problémái rosszul strukturáltak, s nem ismeri a megoldást.

A politikai cselekvés ideje a jelen, de következményei a jövőbe mutatnak. I. Ferenc József 1916-ben meghalt, nem érte meg állama széthullását, melyet két évvel korábban akaratlanul ő maga idézett elő. A cselekvő mulandó, de cselekvésének következményei maradandóak.

A politikai cselekvő egyszerre szabad és egyszerre rab. Rabja a körülményeknek, melyek fölött nincs hatalma, de különleges helyzeténél fogva rálát a helyzet adta lehetőségekre, melyekre Bismarck utalt. A szükség-szerűség gyűrűjébe belenyúlva a politikai cselekvő a Semmiből létrehozhat Valamit, ami megfordítva is igaz, mert ugyanő pusztíthat, rombolhat, a Semmibe küldheti a létezőt.

A hatalom helyét betöltő személy ugyanolyan ember mint barátai és ellenségei a politikai mezőben, azonban különleges pozíciója őt magát is különlegessé teszi. Ő előtte és ő felette már nincs senki, ennek folytán nincs kire támaszkodjon, nincs kivel társalogjon, önmagán kívül nincs senki, akiben megbízhatna. John F. Kennedy a “legmagányosabb foglalkozásnak” nevezte az elnökséget, s joggal. A foglalkozás paradoxona, hogy a hatalom gyakorlója ugyanakkor egy pillanatra sincs egyedül, kíséret, társak serege veszi körül, akik közül senki sincs, akivel megoszthatja titkait. “A király számára már egyetlen személy is egyet jelent a nyilvánossággal”, mondta egyszer Nagy Frigyes titkárának, s igaza volt. A hatalom csak társasan gyakorolható, de aki gyakorolja, az magányos. Csak akkor uralkodhat, ha uralja a nyilvánosságba kerülő minden szavát, minden gesztusát.

Különös szubjektivitás

Nem meglepő, hogy a hatalom helyzetébe kerülő ember személyisége gyökeresen megváltozik. Az abszolút, korlátozatlan hatalommal rendelkező római császárok személyiségét jellemezve Hegel “különös szubjektivitásról” beszél, melynek lényege, hogy a mindennapi szubjektivitással szemben nincs határa, G.H. Mead nyomán azt mondhatjuk róla, hogy a politikai én szerkezetéből hiányzik a korlátozó, figyelmeztető “me”, a Másik szempontjainak kényszerítő, fegyelmező ereje. Aki a legfelső hatalmat birtokolja, az a senki más által nem átélhető, Carl Schmitt által leírt szuverenitás-élményt éli át, melyben nincs senki más, csak a szuverén ember, aki a hatalma alá tartozó más emberek életéről, haláláról, a rendet folyamatosan kísértő rendkívüli

állapotról dönthet. Ez az élmény minden emberből, ha akarja, ha nem, kikényszeríti az önközpontúságot. Saint Simon XIV. Lajos közelségében élve tüpontos megállapítása szerint "A Király nem szeret senkit, csak önmagát, nem tekint senkire, csak önmagára, önmagát tartja önnön végső céljának." (Saint-Simon, 1971. 262.) A szuverén csak magának tartozik elszámolással, és ha tekintettel lenne másokra, a szimbolikus interakcionizmus által leírt mindennapi interakciók szabályai szerint élne, mint mindenki más, szerepe jóvátehetetlenül demisztifikálódna, hiszen a lényeg éppen az, hogy ha akarna, sem lehetne olyan, mint mindenki más.

A hatalom akarása

A hatalmat akarni kell. A hatalom akarása nem jöhetne létre a személyiség mélyéből fakadó elementáris agresszivitás nélkül, melynek következményei alól semmi, és senki nem vonhatja ki magát, aki bekerült a hatalom birtoklásának akció rádiuszába.

A magárahagyottság, elszigeteltség, üresség olyan környezetet teremt, ahol csak azok a jelentések érvényesek, amelyeket a különleges szubjektivitás lát, hall, tapint. A politikai környezetben nincs másoknak hely, csak a barátoknak és az ellenségeknek. A helyzetészlelések támpontja paradox módon nem a barátok által nyújtott támogatás, hanem az ellenségek által táplált félelem. A hatalmat ugyanis nemcsak megszerezni kell, hanem meg is kell tartani. A hatalom megtartását az ellenségek veszélyeztetik, akik akár barátoknak is álcázhatják magukat.

A mindent átható gyanakvás üldözöttségérzést vált ki. Az üldözötteket az üldöző vádolja üldözéssel, amit színészekhez mért színleléssel leplez. A hatalom birtokosa biztonságának záloga, hogy tőle közel és távol soha, senki ne legyen biztonságban.

A politikai megismerés

Aki legfelül és lefelől áll, az csak akkor tudja megtartani helyét, ha látja a jövőt. A "konkrét helyzet konkrét elemzése" során el kell jutni a felismerésig, hogy a jövő felől néve az adott helyzetben és időben mi a lényeges és mi a lényegtelen. A pusztá intellektus ehhez kevés. Aki erre nem képes, azt elsodorják az események, akár résen van, akár rest. Az alternatívák felderítése, kiértékelése, a választás az idő kényszerében történik, mert az ellenfelek nem várnak, a körülmények sürgetnek. A politikai megismerésre következképpen nem az elmélyült gondolkodás jellemző. Az adott helyzetben és időben lényegi alternatíva felismerése az "érzéken", szakszóval élve a lélek az intuíción múlik. Döntésre azonban soha sincs elegendő idő. A döntéssel nem szabad sem sietni, sem várni.

A többi kognitív tevékenység már a rutin műveletek gyakorlásához szükséges. Mindenki, aki számottevő politikusokhoz közel állt, megemlíti, hogy a megfigyelt politikus páratlan memóriával rendelkezett. A politikust emberek valóságos forgószínpada veszi körül, ahol mindig, mindenkire emlékezni kell. Nemcsak a neveket kell tudni, hanem azt is, hogy az egyes nevek mögött milyen történetek, milyen ügyek vannak.

A személyek megismerése, erényeik, hibáik számon tartása, a bennük szunnyadó lehetőségek felismerése a hatalom eredményes gyakorlásának alapvető feltétele. Két szempontot kell mérlegelni. Az egyik a hozzáértés, a másik a megbízhatóság. Az utóbbi nem sokat ér az előbbi nélkül, az előbbi pedig veszélyes az utóbbi nélkül. Ha választani kell a két tulajdonság között, többnyire a megbízhatóság, a hűség kerül ki győztesen, még ha emiatt romlik is a döntések végrehajtásának minősége.

A politika színpada

A politikai hatalom gyakorlója folyton szem előtt van. A hatalom az ő testében válik valóságossá. A politikus munkaeszköze a saját teste. Nem lehet béna, vak, nem tikkellhet, nem dadoghat. A betegség, a csonkaság, a fogyatékoság a politikus féltve őrzött titka. Rooseveltről csak a beavatottak tudták, hogy nem tud járni. A mindig fess Kennedy matracsírban szenvedett éjszakánként gerincporproblémái miatt. Sztálin bal keze rövidebb volt mint a jobb keze. Hitler szemüveg nélkül nem látott közelre. A politikai színpadon mindebből soha, semmi nem volt látható. Ahol a hatalom birtokosa megjelenik ő van a középpontban, rá irányul minden figyelem. Háta mögött, körülötte a Kórus, mely hallgat vagy visszhangozza, amit Ő mond.

Az emberi léptéket meghaladó nagyság, a tágasság, a ragyogás a színpadi hatáskeltés elengedhetetlen eszköze. A hatalom házai óriásiasságukkal emelkednek ki az épületek közül, egyedüli versenytársuk a templomok, Isten házai. A tömegdemokrácia politikusai látszólag megtörik a gulliveri hagyományt, amikor a nép közé mennek, becsöngetnek lakásokba, váratlanul feltűnnek a McDonald's éttermekben, megmutatva, hogy ők sem mások, mint a lilliputiak, akik fölött uralkodnak. A megjelenések azonban pillanatnyiak, s amint kihúnyanak a kamerák, megjelennek a kékfényes lámpákkal felszerelt, szírénező autók, s Gulliver amilyen hirtelen megjelent, ugyanolyan hirtelen eltűnik.

A politika színpadán a hatáskeltés egyszerre több érzékszervre hat. A közösségi társadalomban a vallási és a politikai szférák közötti hajdan volt egységet visszaidézve a politikai színpadon látható szertartások forgatókönyvei a vallási szertartások forgatókönyveit követik. Modern társadalmakban is előfordul, hogy a vallási és a politikai szertartások elemei együtt jelennek meg. Az amerikai elnök a Bibilára esküszik, Magyarországon a legnagyobb nemzeti ünnepet az egyház is számon tartja.

Az évről-évre mindig visszatérő vallási szertartásokhoz hasonlóan a politikai színpadon megjelenő eseménysorozatok is kívül esnek a lineáris időn. A változatlanság, a rend, a kiszámíthatóság, a biztonság képeinek nézői aligha vannak annak tudatában, hogy amit látnak, hallanak, az minden pillanatban eltűnhet, mint ahogy el is tűnik, ha bekövetkezik bukás, s egyszerre mindenki számára látható lesz, hogy a király meztelen.

A színpad persze ott marad, s a darab új szereplőkkel folytatódik.

Irodalom

A. Gergely András. 1996. Politikai antropológia. Interdiszciplináris közelítések. Bevezető segédanyag egy tantárgyi egyetemi jegyzethez; MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, Bp., 1996 (MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont munkafüzetek)

Clasters, P. 2015. Az erőszak archeológiája. Budapest: Quadmon. ford.: Ádám Péter, Csimár Péter

Hofstatter, P. 1969. A vezető szerep és annak hordozói. In Pataki F. (szerk.) Csoportlélektan. Budapest: Gondolat. ford.: Józsa Péter és Semjén András. 366-384.

Makkai, J. 1943. Politika-Isten fogságában. Szerzői magánkiadás

Saint-Simon herceg emlékiratai. 1971. Budapest: Európa. ford.: Réz Pál

Simon, H. 1982. Korlátozott racionalitás, Budapest KJK. ford.: Csontos László

Schmitt, C. 1992. Politikai teológia. Budapest ELTE AJK. ford.: Paczolay Péter

Szathmáry, E., Smith J.M. 2012. A földi élet regénye. A földi élet születésétől a nyelv kialakulásáig. Budapest: Akadémiai Kiadó.